

Ortnamn och arkivalier

Av fil. dr Bror Lindén

Många av våra äldre ortnamn är i sin nutida form dunkla eller helt obegripliga. Andra kan till en del vara ombildade och missvisande. Som exempel på detta senare förhållande må nämnas *Rostberg rå'sstbjär*, ett fåbodberg inom Mora. Namnet skrevs i 1663 års jordebok *Råßebärgb* och är samma som Solleröns *Rossberg rå'ssbjer*. Båda innehåller det gamla ordet *ross hors* 'häst' (fno. *bross*), men Moranamnet har i yngre tid blivit ombildat sedan ordet i fråga kommit ur bruk och ej längre förstods. Jämför även venjansdial. *rostgucku*, motsvarande svenskt *horsgöke*, som beteckning för enkelbeckasinen med dess gnäggande läte.¹

När det gäller att undersöka och härleda gamla svårbegripliga ortnamn, uttröna deras ursprungliga lydelse och syftning, finner vi god hjälp i våra bevarade äldre dokumentära handlingar, tillgängliga antingen som arkivalier i landets, länets eller ortens arkiv eller som utgåvor i bokform. Forskningskällor av detta slag utgör främst våra medeltida pergamentsbrev eller diplom (till större del utgivna i s. k. diplomatarier), vidare jordeböcker förvarade i Riksarkivet-Kammararkivet, domböcker och andra domstolshandlingar i våra landsarkiv samt i Riksarkivet, kyrkböcker och kyrkligt-kommunala handlingar i församlingsarkiven eller (äldre) i landsarkiven, revböcker från tidigare skiftesförrättningar i socken- eller byarkiv osv. Glömmas bör ej heller de talrika kartor och lantmäterihandlingar som hysas särskilt i Lantmäteristyrelsens arkiv och i länens lantmäterikontor samt i Krigsarkivet.

För Dalarnas vidkommande föreligger som äldsta källsamling det s. k. "Diplomatarium Dalecarlicum" i tre delar, utgivet av C. G. Kröningsvärd.² Av våra jordebokshandlingar, som går tillbaka till 1539 (Gustav Vasas jordebok) och vari brukar inräknas även tionde- och kvarntullslängder m. m., finns endast några årgångar i sin helhet utgivna i tryck: "Gamla papper angående Mora socken. Dess äldsta skattelängder" av A. Pers, omfattande handlingar från 1539 1550 1562 1569 och 1571, samt "1663-64 års inventering av fåboddar och nybyggen, hyttor, hamrar, sågar, kvarnar, fiskerier m. m. inom

Kopparbergs län” utgiven av B. Lindén i samarbete med Ortnamnsarkivet i Uppsala.³ Våra äldre tingsrättshandlingar, vilka förvaras i Uppsala landsarkiv, innefattar bl. a. den digra ”Jöns Pederssons på Risholen dombok” från år 1544—1559.⁴ Som arkivalier bevaras också, i Dalarnas by- eller kommunalarkiv, ett stort antal revböcker från storskiftetiden, för Moraområdets del med årtal ca 1838—1852 (Solleröbyarna 1838—1840, Morabyarna 1842—1847 osv.). Av de äldre kartor och lantmäterihandlingar som arkiverats i Falu lantmäterikontor, daterar sig en del från 1600-talet, ehuru somliga (bland dem O. Schallrooths bekanta Morakarta av år 1676) blott är kopior av original i Lantmäteristyrelsens arkiv.

I härövan angivna arkivalier och dokumentutgåvor möter, fast med olika fördelning, en mängd gamla ortnamn vilkas skrivning där ej sällan ger bättre antydning om namnens ursprungliga utseende och betydelse än gängse nutida skriftformer. Men de äldre skriftbeläggen bör också jämföras med våra dagars uttalsformer sådana de upptecknats under en tidigare del av 1900-talet (mest efter 1911), ty dessa visar sig ibland bättre överensstämma med gamla än med nu brukliga skrivningar.

Tilläggas bör att även äldre och yngre topografiska arbeten, socken- och bygdeskildringar, med de sakupplysningar som däri lämnas, kan ha åtskilligt att ge i fråga om ortnamn och deras härledning. Hos namnforskaren fordras å andra sidan god kännedom såväl om ortens dialekt som om äldre svenska och nordiska språkförhållanden men också möjlighet att anställa jämförelse med namnförhållanden inom och utom det närmast berörda bygdeområdet. Överhuvud är det många hänsynstaganden som i svårare ortnamnsfrågor kan behöva göras.

Här må nu först anföras några exempel på svårbegripliga eller i sin nutida form missvisande bebyggelsenamn från Moraområdet (Mora, Sollerö, Venjan och Våmhus), vilka under belysning av äldre skrivningar och gängse allmogeuttal låter sig ges en rimlig förklaring.⁵

Förkortningar: fdal. = forndalska -dalskt, fno. = fornnorska -norskt, fsv. = fornsvenska -svenskt, sn = socken, y. = yngre, ä. = äldre.

Från Mora socken:

Bergkarlås bärrkallås. Äldre skrivningar: birkekarlaas 1440 dipl. Barkarlåß 1539 Barkelås 1550 Bärkelås 1562 Berkarlåås-1663 jordeb. ∞ Namnet är ett ursprungligt **Birkekarla as* med betydelse 'björkbornas ås', till sv.dial. *birke börke* 'björkbestånd, björkskog', vilket ord även ingår i fäbodn. *Börka* 'Björka' och naturn. *Börkön* börtj-inom Mora sn. Beträffande bynamnets bildningssätt jämför f. ö. under *Vattnäs* **Vättnäs* nedan.

Färnäs färrnes, äldre förrns. Äldre skrivningar: i fyrrnæsi 1325 fyrinesi 1442 fornæß 1485 dipl. Farneß 1539 Fernes 1550 Färnes 1551 jordeb. Färnäas 1553 domb. ∞ Namnet återgår på fdal. **Fyri-* och **Fornæs*, dvs. **Förrnäs* 'näset som ligger-för, är i vägen'. Samma namn finns i formen *Fyrines* levande som naturnamn inom Mora, nämligen för en landtunga i Österdalälven vid Oxberg.

Hemus i'mus. Äldre skrivningar: Hemuls 1539 Hemols 1550 jordeb. Himmus 1548 Hemultz Hemåls 1551 domb. Himuls 1571 jordeb. ∞ Namnet är ett fdal. **Hemul-* **Himulos (-us)* med syftning på Hemulåns mynning, till ordet *os us* 'åmynning', vilket med annan utveckling även ingår i bynamnet *Gopshus* (dial. *-ojs -öjs*) och i nutida sockennamnet *Våmhus* (*wåmus*).

Nusnäs nå'us- nå'js- nö'jsnes. Äldre skrivningar: nwsnæs 1485 dipl. Nußnes -neß 1539 1546 jordeb. nutznäas Nuutznäas 1548 domb. Nusnes 1550 Nudtznes 1551 Nußnäs m. m. 1569 jordeb. ∞ Namnet återgår på ett ä.fdal. **Hnuts-*, y. **Nutsnæs* med betydelse 'näset som utgöres av el. liknar en knota', till ordet no.dial. *nut nuta*, fno. *hnútr hnúta* 'knota, knöl'. Jämför Rättviks *Stumsnäs* 'näset som utgöres av el. liknar en stubbe (eg. stomme)', till sv.dial. *stumm stomm* fsv. *stomn* 'stubbe, stomme'. Äldst kanske dessa näsen har kallats helt enkelt **Nuten* 'knotan' resp. **Stummen* 'stubben'.

Vattnäs, dial. *Vättnäs* wä'ttnes -näs. Äldre skrivningar: Wetteneß 1539 Vettheneß 1546 jordeb. Wetenäas 1551 domb. Wättenäs 1569 Watunäs 1571 jordeb. wette- watunäs 1606 wättnäs 1613 domb. ∞ Namnet är sannolikt ett ursprungligt **Vätjanæs* 'vattubornas näs', till ett äldre inbyggarnamn **vätjar* 'vattubor' motsvarande nutida

vättnäsar = *vättnäskarlar*. I fråga om bildningssätt för bynamnet jämför *Bergkarlås* ovan.

Östnor o'st- å'sstnår. Äldre skrivningar: Ostanar 1435 østinår 1457 østen åå 1484 dipl. Östennor Östenå 1539 jordeb. ∞ Namnet är att förstå som ursprungligt *Östanår* 'öster om ån, dvs. här älven'. Ett motsvarande namn förekommer i Jämtlandssocknen Hackås, i formen *Östnår*, och i Oviken finns även ett *Västnår* 'väster om ån'. Redan tidigt började dock Moranamnets efterled missförstås och förväxlas med *-nor* 'kortare älvslinga el. vattenförbindelse'. Beträffande *-år* jämför f. ö. moraordet *årgång* 'ågång' och det flerstädes förekommande naturnamnet *Åränge-t* med samma gamla form (*r*-genitiv) av *å*.

Från Sollero socken:

Gesunda je''sundär -um Soll. -undur -undum Mor. e'sunda Leks. Äldre skrivningar: Eßundha 1663 jordeb. Esunda 1688 m. fl. domb. Jsu(n)s fäboder 1676 Jesundboderna 1685 LSA-kartor. ∞ Namnet återgår på fdal. **Esund-ar Esunda*, en avledning med suffixet *-und* (liksom i *Sold* av **Solund* och i *Asunden -arna*) av ett ord motsvarande fno. *eisa* 'bål, eld', no.dial. *eisa* 'eldstad på öppen mark' och syftande på att man av gammalt tänt majeldar och hållit vårdkase på bergets topp. Att det inledande äldre *e* (av fnord. *æi ei*) här blivit *je* inom Ovensiljan är en för ortsdialekten normal företeelse — jämför t. ex. *jena* 'enträd', *jesumen* 'ensam', *Järk* 'Erik'.

Häradsarvet e''sarvä -arvi. Äldre skrivningar: Heruesarffve 1539 Heriesarffvedt 1550 Heredtzarffuith 1562 Häres- Heresarffwe 1571 jordeb. ∞ I namnet ingår genitivform av ett mansnamn motsvarande fsv. *Hævidh* eller *Hæridh*. Betydelsen är då alltså 'Hervids el. Härrids arv, odlingen som H. efterlämnat'.

Från Venjans socken:

Gävunda djä''vöndär -öndöm Venj. djä''vändär -ändum Soll. Äldre skrivningar: Geffuande 1539 Geffvande 1550 Gäffuande 1562 Gefunda 1569 jordeb. Giäfunda 1735 kyrkohandl. ∞ Namnet återgår på ett fdal. **Giävande* 'den givande, fiskrika' med syftning på nu s. k. Gävundasjön. Jämför dels *Gävandet* djä''vended, strandparti nedom Myckelängsbron i Älvdalen, och dels *Fiskegåven* som namn på

en mindre sjö inom Mora västliga sockenområde.

Kättbo kä'ppbudär -um. Äldre skrivningar: i ketilzbodum 1497 dipl. Ketelbodom Ketelßboda 1539 Kettilsboda 1550 Kettelsboda 1562 Kietilsboda Ketilsbo 1569 Kätilebo 1571 jordebo. ∞ I namnet föreligger ett fdal. **Kætilsbodhar* 'Kjells fäbodar', ursprungligen åsyftande den av en sollbygge anlagda norra Kättbobyn. Den södra synes tidigare ha kallats **Jutsby*, till ett äldre namn på Kättbosjön: **Juter* **Juten* med betydelse 'vattnet'.

Från Våmhus socken:

Indor i'nnu i'nnor. Äldre skrivningar: vedh Hindha 1484 dipl. [H]ynda 1546 Hinde- Hündebeck 1547-52 jordeb. Hinde 1636 Jndo 1645 Hindå 1662 domb. Indor 1723 lagf. Hindor 1758 husförhörsb. ∞ Bynamnet är en böjningsform av Indåns förenklade namn *Indan*, äldre *Hind-* *Hynd-* av **Hyrnd-*, vilket kommer från Indåns källvatten *Indsjön*: ä. fdal. **Hyrnde sio* 'sjön med hornliknande vikar och näs', till ordet fno. *hyrndr* 'behornad, hornförsedd'.

Limbäck li'mmbekk. Äldre skrivningar: Linbeck 1539 Lijmbeck 1550 Linbeck 1562 m. fl. Limbäck 1663 jordeb. ∞ Bynamnet är sannolikt ett ursprungligt **Lindbäck* (med bortfallet *d*), till dialektordet *linda* 'vall på odlad jord', gällande nu s. k. Limbäcken. Beträffande ljudövergången *n(d)b* > *mb* är att märka att *nb* näranog naturnödvändigt brukar utvecklas till *mb*. Jämför t. ex. ordet *hambo* 'Hanebopolska (från Hanebo i Hälsingland)' och venjansnamnet *Landbobyn* med uttal la''mbu-.

I en andra avdelning skall så visas hur några egendomligare naturnamn inom Sollerö sockenområde låter sig närmare förklaras med hjälp av äldre uppgifter, särskilt ur tingsrättshandlingar från 1600-talet.

Sildrugärde si”lldrugärd. — I sin uppsats om Solleröns geologiska byggnad och förhistoria i 1973 års krönikebok omtalar R. Lannerbro en bly- och zinkbländeförekomst ”i landsvägsskärningen öster om Gruddbo”. Den nämnes där ej vid namn men torde vara att hänföra till det s. k. *Sildrugärde*, ett åkerområde mellan Konungsarvet och Rysshaga, som finns angivet på ägokartan till verket Gruddbo på Sollerön (1938). Namnet skrives också uttalsenligt *Silldrugärd* i revböcker från storskiftet ca 1838—1840 för Gruddbo och Häradsarvet men möter redan i tingsprotokoll från 1660- och 1670-talen och då i ursprungligare former, sålunda: ”åkerstycke i *Sillgrugiärde*” 1667 resp. ”*Silfgrufwegiärde*” 1674. Dessa skrivningar ge vid handen att ägonamnet tidigare lytt **Silvgruv(e)gärde*. Det kan f. ö. vara av medeltida härkomst och förutsätta ett ursprungligt **Silvgruvo gärdhe*. Som förled ingår ett dialektord *silvgruva* ’silvergruva’ eller ett motsvarande ortnamn **Silvgruvan* med i dylika sammansättningar vanligt bortfall av mellanstavelsen *-er-* (urspr. blott ett *-r-*). Jfr t. ex. *Sillkannhällarna* ’Silv(er)kann-’, äldre namn på stenhällar sydsydost om nuv. kommunalhuset på Sollerön, och *Silvököparen* som namn på en känd sjö nedmot silverstaden Sala. — Den på Sildrugärdsområdet förekommande bly- eller zinkmalmen har på grund av sin silveraktiga glans av ortsbefolkningen tydligen uppfattats som silvermalm. Sak samma gäller den mer bekanta och senast omkr. 1918—1920 bearbetade zinkbländefyndigheten vid Klikten på öns nordvästra del, i orten benämnd *Silvergruvan* (*-gruvo*) med yngre riksspråksartad uttalsform och i Hülphers Dagbok 1757 betecknad som ”en ödelagd Silfwer-Malms skärpning”. Om båda fyndigheterna närmare i G. Lundqvists uppsats i verket ”Gruddbo på Sollerön” och R. Lannerbros i ”Sool-Öen” 1973. Beträffande den egendomliga formutvecklingen *Silvgruv-* till *Silldru-* i Gruddbonamnet se förf. Dalska namn- och ordstudier I:3 s. 75 ff., där flera liknande utvecklingsfall beröras.

Oloksån o’låkksåni. — Med detta namn avses övre delen av Mångådraget, mellan sjöarna Grunnmången och S. Fjärden, ett åparti som väl egentligen borde ha kallats **Grunnmångån* eller (förkortat) *Mångån*, vilket senare ju gäller dragets lopp ända från Fjärdarna och till Siljan. Benämningen *Oloksån*, som i denna form finns upptagen på generalstabskartan nr 96 (Leksandsbladet), har skrivits på liknande sätt med *ks* eller *cks* sedan omkr. 1770, ex: *Orlåks åhn*

1773 lagfartshandl., *Olåcksån* 1866 Arosenius Solleröbeskr. s. 28, *Oloksån* Forsslund Med Dalälven I:6 s. 89. Emellertid hittas i tingsprotokollen från 1671—1673 uppgifter som klart visa att *Oloks-Orloks-* kommer av *Olofs-* med syftning på en solleröbo eller solleröfolk såsom hävdare av slättermark vid åpartiet. Det heter där 1671: *ett ängie op i dahlen widh Olß åhn, som Skinner Olof Larßon på Soll hafwer köipt aff Olof Anderßon ibidem.* Och 1673: *Olofzåhn* (köpt av) *Olof Anderßon på Soll.* Änglet i fråga har tydligen uppkallats efter den förutvarande hävdaren-ägaren eller någon av hans förfäder med samma förnamn, och ängesnamnets förled *Olofs-* har sedan överförts även på åpartiet. *Olofs* kan möjligen också ha varit gårdsnamn för slakten som brukat slättermarken däruppe. Vad beträffar nutidsuttalet av ånamnet *Oloksån*, med *ks* för äldre *fs* (*vs*), må upplysas att sådan konsonantväxling är rätt vanlig på övredalskt område. Närmare om formförhållandena och om Mångåns namnkomplex se förf. i Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1969 s. 33 ff.

Fuxandersknallarna -knållär. — Det så lydande namnet gäller ett par höjder sydväst om Oradtjärnberg = *N.* och *S. Fux-Andersknallen* på generalstabskartan nr 96. Hos Forsslund, Med Dalälven I:6 s. 87, nämnes också *Fux-Andersknållan* med riktigt återgiven uttalsform i singularis. Ett mindre vatten mellan höjdpartierna kallas i anslutning därtill *Fuxanderstjärnen*. Benämningarna har visat sig vara att hänföra till en på östsidan om knallarna belägen f. d. ”sovhol” *Fux-Anders*, vilplats i ett vallningsstråk snarast från Oradtjärnbergs fåbodar. Detta långfåbodställe är känt redan från 1663 års jordebok, där det skrives Orackenbärgh och anges som brukat av två Gruddbobönder. Vallningsstråkens förläggning i olika riktningar därifrån, bl. a. åt väster och nordväst, framgår av J. Granlunds och M. Rehnbergs karta i verket ”Gruddbo på Sollerön” s. 128—129. Den ifrågavarande sovholen bör ha fått sitt namn av någon person *Fux-Anders* eller ett *Fuxanders-folk*, som brukat valla längs stråket öster om *Fuxandersknallarna* (ett bäckdrag går där norrut från *Fuxanderstjärnen*). *Fux* får här alltså antagas ha varit ett på Sollerön brukat personbinamn—gårdsnamn, vilket också synes föreligga i det ägonamn *Fuxtäpp* el. *-täppan* som finns anfört i revboken för Häradsarvet från ca 1839.⁶ Men även i denna benämningsfråga

får man vägledning av äldre tingshandlingar. I protokoll från ting i Mora 1690 omtalas en solleröbo med namnet *Fuchz Anders Andersson*, och i en senare handling nämnes *Fuchs Pär Andersson* ifrån Mohra eller "Solleröö Byn".⁷ Binamnet *Fux*, som självfallet utgöres av ordet nysv. *fux* = ty. *Fuchs* 'räv' i användning om rävfärgad häst, kan förmodas primärt ha tillkommit den förre i egenskap av hästbytare. En antydan om vederbörandes hästaffärer lämnar oss ett Moratingsprotokoll av år 1699, enligt vilket en rättviksbo besvärade sig "mycket över Fux Anders på Soll tröghet att betala 12 daler kopparmynt, som han blivit honom skyldig på ett hästbyte för 3 år sedan".

Noter:

¹ Ordet *rostgucku* är upptecknat i Landbobyn. Sollmålet har ju i stället "gråget".

² Originalen därtill, resp. ersättande avskrifter, förvaras på olika håll. Några originaldiplom finns i Dala Fornsal, och ett från 1440 om Ryssa fiske hittas i Sollerö kyrkoarkiv.

³ Ortnamnsarkivets i Uppsala skriftserie C: nr 1. Lund 1974.

⁴ Därom se förf:s uppsats "Dalarnas äldsta domböcker" i Västmanlands-Dala nations skriftserie: IV (1933) s. 19 ff.

⁵ Av de anförda namnen hittas de flesta behandlade i förf:s arbeten Dalska namn- och ordstudier I:1-3, Uppsala 1947—54, med register. För *Häradsarvet* Soll. och *Indor* Våmh. se dock förf. i Namn och Bygd 1970 s. 89 resp. Ort-namnssällskapets i Uppsala årsskrift 1968 s. 22 ff.

⁶ Jämför därtill *Kul/fux* 'Kol-Fux' som namn på ett åkerstycke på Solleröns sydända, NV Räväsudden.

⁷ Uppsala universitets handskriftsaml. W: 1181.